

Kako se pisalo i kako se danas treba pisati o historiji Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini?

Ivo Goldstein

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu
ivo.goldstein@ffzg.hr

Sažetak: U ovom tekstu autor analizira metodološke koncepte koji su tijekom desetljeća bili korišteni u pisanju povijesti Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini te kako bi valjalo pisati danas. Umjesto da se lakune u znanjima koje su skrupulozni istraživači s demokratizacijom i liberalizacijom nakon 1990. godine mogli popuniti, pritisak politike i rat snažno su pridonijeli novim mistifikacijama i mitologizacijama. Štoviše, neke već utvrđene činjenice dovedene su u sumnju ili su čak u dijelu javnosti posve odbačene. Međutim, usprkos manjku istraživača, nepostojanju volje dijela istraživača da istražuju “nezgodne” činjenice i procese iz Drugog svjetskog rata, u znanjima o tom razdoblju bosanskohercegovačke povijesti u posljednjim desetljećima napravljeni su neki, čak i značajni pomaci nabolje. A i neki relativno novi tekstovi daju osnove za optimizam.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, historiografija

U ovom tekstu autor analizira metodološke koncepte koji su tijekom desetljeća bili korišteni u pisanju povijesti Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini te kako bi valjalo pisati danas. Umjesto da se lakune u znanjima koje su skrupulozni istraživači s demokratizacijom i liberalizacijom nakon 1990. godine mogli popuniti, pritisak politike i rat snažno su pridonijeli novim mistifikacijama i mitologizacijama. Štoviše, neke već utvrđene činjenice dovedene su u sumnju ili su čak u dijelu javnosti posve odbačene. Međutim, usprkos manjku istraživača, nepostojanju volje dijela istraživača da istražuju “nezgodne” činjenice i procese iz Drugog svjetskog rata, u znanjima o tom razdoblju bosanskohercegovačke povijesti u posljednjim desetljećima napravljeni su neki, čak i značajni pomaci nabolje. A i neki relativno novi tekstovi daju osnove za optimizam.¹

U doba socijalističke Jugoslavije na djelu je bila “partijnost”, drugim riječima, način mišljenja i u konačnici tekst koji je “prožet” ili kojem je

¹ Hurem, 1983; Hurem i Brkljača, 2000; Brkljača, 2003.

“nametnut” partijski način mišljenja. To znači da je navodna “pozitivnost” ili “negativnost”, odnosno navodna “korisnost” ili “nekorisnost” za partijske interese odlučujući kriterij da se nešto objavi ili prezentira na određen način.² Povijest Drugog svjetskog rata u odnosu na druga razdoblja bila je u tom smislu u žiži interesa.

Objašnjenja koja su država i partija nudile o prošlosti, pogotovo onoj nedavnoj, bila su vrlo shematska.

U Bosni i Hercegovini je u odnosu na druge jugoslavenske republike bilo još teže uspostaviti korektan narativ o Drugom svjetskom ratu, barem iz dva razloga: prvi, jer se dobar dio najznačajnijih bitaka i događaja važnih za taj rat odigravao na tlu BiH. Dakle, valjalo se više negoli naratori o tim događajima u drugim republikama pozabaviti i mogućim “osjetljivim” temama, a izbjeći one koje su tabu, a da prešućivanje ne bude previše vidljivo. Drugo, u privatnim krugovima postojale su vrlo različite kulture sjećanja, ovisno o nacionalnoj sredini i o mnogim drugim faktorima. Uostalom, jugoslavenski socijalizam nije imao snage, pa to nije imao ni državopartijski aparat u BiH, da se na pravi način suoči s istinskom poviješću Drugog svjetskog rata.

O tome s kakvim su se izazovima suočavali oni koji su htjeli “probiti led”, dakle prezentirati neku dotad nepoznatu činjenicu ili je predstaviti u ponešto drugačijem svjetlu, pokušat ću objasniti na tri primjera iz vremena socijalističke Jugoslavije.

Sukladno Titovim idejama, u rujnu 1941. na savjetovanju u Stolicama odlučeno je da se u svim ustaničkim odredima uvedu jedinstven ustroj i zajedničko vodstvo te utemelji institucija političkih komesara, koji će se brinuti o disciplini, moralu i provedbi političke linije KPJ. Uvođenje “politkomesara” već je bio jasan znak da je počeo proces koji će se tri-četiri mjeseca poslije nazivati “lijevim skretanjima”.

Tito je bio promotor radikalne doktrine koja će se sljedećih mjeseci, kad se u praksi bude provodila, nazivati “lijevom devijacijom” ili “lijevim skretanjima”. No nije to bila tek “devijacija”, koja će zbog Titova pragmatizma nakon nekoliko mjeseci biti ispravljena, nego vrlo česta pratiteljica aktivnosti i ratovanja NOP-a pod njegovim vodstvom.

Početak provedbe ove faze “obračuna s narodnim neprijateljem”, doduše bez Titova neposrednog utjecaja, odigrao se još potkraj godine u Crnoj Gori, kad su tamošnji komunisti likvidirali 117 političkih protivnika. Tito početkom siječnja vodi savjetovanje KPJ za BiH u selu Ivančići, četrdesetak kilometara

² Opširnije u: Goldstein, 2005.

sjeverno od Sarajeva. Savjetovanje nadrasla značaj pokrajinskog okupljanja, jer Tito u prisutnosti većine članova najužeg političkog vodstva raspravlja o “eventualnom prelasku na tzv. drugu etapu borbe”.³ Također ističe potrebu odlučne borbe protiv četnika, tvrdeći kako ona ima primaran, presudan značaj i da je čak treba pretpostaviti i borbi protiv okupatora i njihovih pomagača: “protiv četnika trebaju se poduzeti represalije”. Valja, objašnjavao je, “paliti kuće okorjelih zlikovaca i razbojnika, a obavezno sve kuće četničkih vođa i kolovođa” te im konfiscirati imanja.

Titovi sljedbenici, ponajviše u BiH i Crnoj Gori, slijedom tog partijskog naputka otišli su mnogo dalje pa su samo u siječnju i veljači 1942. u istočnoj Hercegovini strijeljali oko 250 ljudi koje su optužili da pripadaju “petoj koloni”. Nekima je oduzeta i sva imovina, a mnogima su spaljene i kuće. Tito u veljači, na temelju te krute ideološke matrice, naređuje da se “likvidiraju svi špijuni, petokolonaši, razbijači narodne borbe”, a njihova imanja da se “konfisciraju”. Bilo je više varijanata te ideje, poput: “Likvidirat ćemo kulaka, ali ne zato što je kulak već zato što je petokolonaš”, “kulačke elemente treba što prije likvidirati” ili “riješili smo da likvidiramo sve petokolonaške elemente koje sačinjavaju razni kulaci i druge izdajice”.⁴

Koliko je od tih činjenica stizalo u širu javnost? Već je Pero Morača 1957. u knjizi *1942 – prelomna godina narodnooslobodilačkog rata* (Beograd 1957) konstatirao kako je aktivnost buržoazije sračunata na razbijanje ustanka naišla na najpovoljnije tlo tamo gdje su u toku ustanka isticane u prvi plan “sovjeticizacija”, “kolektivizacija”, “prelazak u drugu etapu”.⁵ Onda je 1967. Đuro Vujović pisao otvorenije o “lijevim skretanjima” u Crnoj Gori,⁶ pa je 1971. također vrlo utjecajni Branko Petranović objavio tekst o “lijevim skretanjima” koji se još dijelom kretao u gabaritima partijskog rječnika i objašnjenja koja su o tim događajima dali Tito i njegovi suradnici još za vrijeme rata – da je “razvoj događaja u prvoj polovini 1942. jasno demonstrirao da je prelazanje na novu, višu fazu revolucionarne borbe bilo više nego preuranjeno”. Petranović, doduše, govori i o strijeljanjima, tvrdi kako je “tragično iskustvo s likvidacijama ‘petokolonaša’ opominjalo na opreznost”, kako su te represalije “imale razorno dejstvo u Crnoj Gori i Hercegovini”, ali se još uvijek o tim događajima govori “u rukavicama” (primjerice, ne navodi se broj žrtava).⁷

³ Nenadović, 1989: 51-52; Antonić, 1973; Špadijer, 2012: 89.

⁴ Tito, 1982b: 189; 1982c: 15, 23, 95; Hurem, 1972: 154-166; Ridley, 2000: 205; opširno: Goldstein i Goldstein, 2015: 267-269.

⁵ Morača, 1957: 21-23.

⁶ Vujović, 1967: 45-113.

⁷ Petranović, 1971: 41, 63.

Rasim Hurem (1927–2009) objavio je 1972. godine knjigu *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Radilo se o tekstu njegove doktorske disertacije obranjenom na sarajevskom Filozofskom fakultetu dvije godine ranije.⁸ Hurem se odmaknuo od klišeiziranih pogleda na “lijeva skretanja” – u njegovoj je knjizi praktički donijeto sve što sam napisao na prethodnim stranicama objašnjavajući što su to “lijeva skretanja”. Doduše, Hurem je to morao ispričati specifičnim rječnikom, neke elemente te priče (najosjetljivije) tek je naznačio, ali nije ni mogao ni smio više. Uostalom, njegova je knjiga “nagovijestila mogućnost da se na NOB ne gleda isključivo kao na epopeju”.⁹

Knjiga je objavljena početkom 1973. godine (iako kao godina izdanja stoji 1972!), ali je diskusija o njoj organizirana tek u lipnju 1975. godine, više od dvije godine kasnije. Čini se da je snažan poticaj da se takva rasprava organizira bila činjenica da je institut “prozvao” na jednoj konferenciji sam Rodoljub Čolaković, kao i da je jednu recenziju Huremove knjige napisao Pero Morača, Glamočanin, jedan od organizatora ustanka u svom kraju, kasnije načelnik Istorijskog instituta CK SKJ i plodan pisac o različitim aspektima povijesti NOB-a.¹⁰

U diskusiji u sarajevskom Institutu sudjelovalo je 13 istraživača. Pozitivno jest da je ona u cijelosti objavljena u *Prilozima* sarajevskog Instituta za istoriju, čime je uvedeno i sačuvano načelo javnosti znanstvenog rada i slobodne diskusije. Pozitivno je i to da nije bilo etiketiranja, ali neki tonovi u diskusiji pokazuju da generacija koja je neposredno sudjelovala u ratu nije bila spremna na suočavanje s realnim tumačenjem prošlosti. U Huremovo je knjizi kritizirano sve – i kako se uopće moglo dozvoliti da takva tema bude tema disertacije, i kako je to mogao biti projekt instituta, i kako je knjiga mogla dobiti nagradu “Svjetlosti” itd. Diskutanti su tvrdili, nasuprot Huremu, kako je ustanak u BiH praktički u cijelosti organizirala Partija, da nikakve krize NOP-a 1941/2. u BiH nije bilo. Prigovarali su mu i da je krivo tumačio rezultate već spomenutog savjetovanja u selu Ivančići itd.¹¹

Bilo je i mišljenja da se radi o “vanserijskoj monografiji u kojoj susrećemo netipizirani način pisanja i naglašenu ambiciju autora da prevaziđe šablonski metod i pozitivistički nivo interpretacije” (Nedim Šarac), da je Hurem

⁸ Hurem, 1972.

⁹ Kamberović, 2016: 7-8.

¹⁰ Morača, 1974; Ratković, 1981.

¹¹ Brčić et al., 1975–1976.

“pokušao i uložio napor da ustanak ne prikaže stereotipno, nego u njegovoj složenosti” (Dževad Juzbašić).¹²

Bilo je i opravdanih prigovora Huremovoj knjizi: da naslov govori o cijeloj BiH, a da se o krizi može govoriti samo u njezinim istočnim krajevima, da ima nekih neoprezno ispisanih rečenica, čak i zbrzanih zaključaka (i sam Hurem priznao je da su neki termini koje je upotrijebio “grubi i neadekvatni”),¹³ ali ništa što bi dovelo u pitanje stratešku vrijednost knjige. Problem je bio, iako posve neizrečen, da je Huremovim pisanjem dovedena u pitanje dogma o nepogrešivosti vrhovnog komandanta.

O tome kako je probijen led u slučaju tzv. Martovskih pregovora priča je također nešto duža. Valja se vratiti u početak ožujka 1943. godine, kada su se partizanske jedinice s Titom na čelu našle u kraju oko Neretve stiješnjene između Nijemaca na sjeverozapadu i Talijana i četnika na jugoistoku. Gotovo dva mjeseca, od početka Četvrte ofenzive, one su se svakodnevno suočavale s golemim teškoćama, ali im je sada prijetilo potpuno uništenje. Tito više nije imao jasnu koncepciju što činiti, osjećao se kao u klopci. Štoviše, nakratko se izgubio, jer je u jednom trenutku iz Vrhovnog štaba stigla naredba da se s ranjenicima krene prema sjeverozapadu, a poslijepodne naredba “na lijevo krug”, dolinom Rame prema Neretvi. Tada se Tito hvata za bilo što: zarobljenog njemačkog oficira (majora Streckera) partizani su vratili 5. ožujka Nijemcima s pismom u kojem se predlaže sastanak ne samo o razmjeni zarobljenika nego i o nekim drugim pitanjima.¹⁴

Nijemci su, i sami suočeni s nedaćama rata i zime, teško patili te su stoga prihvatili Titovu inicijativu. To se može smatrati velikim diplomatsko-vojnim uspjehom – “postigli smo rasterećenje u času kad nam je to bilo najpotrebnije”, zaključivao je mnogo kasnije Koča Popović.¹⁵ Određeno je da na pregovore (koji su naknadno dobili ime Martovski pregovori) odu Milovan Đilas, pravni stručnjak Vladimir Velebit, koji je izvrsno govorio njemački, te Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije. Tito je s trojicom pregovarača dogovorio strategiju, a dijelom razradio i detalje onoga što će govoriti i što smiju uglaviti s Nijemcima. Đilas se zapitao: “Što će na ovaj potez reći Rusi?”, a Tito je odgovorio, prvi se put značajno udaljivši od pozicije dobrog moskovskog đaka (drugim riječima, poslušnosti discipliniranog člana pokreta prema onome što kaže Moskva i boljševičkoj ideologiji općenito) – “...pa i

¹² *Ibid.*: 366, 388.

¹³ *Ibid.*: 407.

¹⁴ Goldstein i Goldstein, 2015: 262-270.

¹⁵ Nenadović, 1989: 73.

oni prvo misle na svoj narod”. Gledajući strateški, Tito je potaknuo pregovore s Nijemcima uzimajući u obzir i činjenicu da bi Mihailovićeви četnici na kraju rata mogli biti u povoljnijem položaju, jer su svoje snage tijekom rata čuvali, dok su partizanske jedinice mjesecima i godinama krvarile.

Tako je partizanska delegacija 11. ožujka otišla preko Gornjeg Vakufa (Uskoplja) i Sarajeva za Zagreb, gdje je pregovarala s visokim njemačkim vojnim predstavnicima o tome da se uzajamno prizna status zaraćene strane, da se redovito razmjenjuju zarobljenici i da se na nekim prostorima ostvari privremeno primirje. Rezultat razgovora bilo je kratkotrajno primirje, ograničeno samo na neka područja. Krenule su i zamjene zarobljenika – u prvoj je iz zagrebačkog zatvora na slobodu puštena Titova žena Herta, na čemu je Tito osobito inzistirao.¹⁶ Bio je to temelj za poprilično brojne razmjene zarobljenika koje će se vrlo djelotvorno organizirati sve do kraja rata.

Pa ipak, dobitak koji su partizani polučili iz pregovora bio je mnogo veći. Osim što je dobio “barem polupriznat status ratujuće strane”, kako je to formulirao Koča Popović, Tito je tako postavljenom strategijom kontakata uspio njemačku stranu privremeno “neutralizirati”: njegovi pregovarači govorili su Nijemcima da partizani neće djelovati sjeverno od demarkacijske linije (u njemačkoj zoni), nego samo južno od nje (u talijanskoj) te da će se povući u Sandžak (dakle, izvan njemačke zone utjecaja). Vladimir Velebit je, uz punu Titovu suglasnost, u jednom trenutku čak natuknuo Nijemcima kako “Vrhovni štab ne vidi razloge da se neprijateljstva s nemačkim oružanim snagama i dalje nastavljaju”. Tito je članovima izaslanstva naredio da Nijemcima kažu “kako su nam četnici glavni neprijatelji”, ali ni on, ni bilo tko drugi u partizanskom vodstvu “nije imao iluzija u odnosu na nemačke planove niti su oni odustajali od svojih namera da nas unište”. Uostalom, dok je delegacija Vrhovnog štaba boravila u Gornjem Vakufu (Uskoplju), očekujući odgovor njemačke strane o prijedlogu za vođenje pregovora, sâm Tito je žurio da i posljednjeg vojnika i ranjenika prebaci preko Neretve i proširi oslobođeni teritorij potpunim razbijanjem četničkih snaga na lijevoj obali.¹⁷

Činjenicu da su partizani pregovarali i neke stvari s Nijemcima dogovorili nakon rata su pročetnički emigrantski krugovi (ali i generalno antikomunistička historiografija) vrlo često tendenciozno iskorištavali kao dokaz da su i partizani, baš kao i četnici, surađivali s Nijemcima. No takve su teze nategnute, jer su kontakti i dogovori s Nijemcima bili samo jedan od Titovih

¹⁶ Đilas, 1977: 240-242.

¹⁷ Nenadović, 1989: 74-75; Leković, 1985: 50-51, 86, 96; Simić i Despot, 2010: 106-107; Tito, 1982a: 353; Glaise von Horstenau, 2013: 36-37; nasuprot tome: Roberts, 1987.

taktičkih manevara – naime, Tito, čak i da je htio, nije mogao svoje borce preko noći staviti u isti stroj s onima koji su tijekom prethodnih godina nad njima učinili niz teških ratnih zločina. A i u kasnijim mjesecima, pa sve do kraja rata, Nijemci su partizanskim snagama pod Titovim vodstvom uvijek i svugdje bili glavni neprijatelji. Tito je ujesen 1943. podređenima slao vrlo jasne zapovijedi: “S Nijemcima ne može biti drugih razgovora osim o razmjeni zarobljenika.”¹⁸

No, u socijalističkoj Jugoslaviji o Martovskim je pregovorima vladala zavjera šutnje. Mišo Leković je u predgovoru svoje knjige objavljene 1985. objašnjavao da se “jugoslavenski historičari nisu upuštali u obradu ove teme, jer nisu imali na raspolaganju pouzdane izvore” itd., ali je istina bila kudikamo jednostavnija – Tito nije dozvoljavao da se o tome javno progovori, jer je to, smatrao je, remetilo sliku koja je u javnosti trebala postojati – naime, da su on i partizansko vodstvo bili nepogrešivi i da u njihovim postupanjima nije bilo nikakve mrlje. A zapravo – partizansko se vodstvo nije imalo razloga sramiti Martovskih pregovora i nešto skrivati.

Kao istraživač u beogradskom Vojnoistorijskom institutu Leković, inače sudionik NOB-a (umirovljen 1980. u činu pukovnika), dobio je 1968. zadatak da “prikupi, istraži i obradi istorijsku građu za Titove memoare”, a onda je i slijedom toga “dobio zadatak da pripremi elaborat u kome bi se što potpunije obradili martovski pregovori”. Taj je elaborat trebao poslužiti Titu kao pomoć pri pisanju. Međutim, Tito memoare nikad nije objavio.

Profesor na američkom Stanfordu Jozo Tomasevich objavio je 1975. u SAD (na engleskom) knjigu *Četnici u drugom svjetskom ratu*. Dvije godine kasnije Milovan Đilas je objavio memoare *Wartime*. I jedan i drugi su opisali Martovske pregovore, Đilas, kao sudionik, vrlo detaljno. Ubrzo je zagrebačka Sveučilišna naklada Liber prevela Tomasevichevu knjigu na hrvatski, ali Tomasevich nije dopustio da se hrvatsko izdanje objavi bez dijela teksta o Martovskim pregovorima. Budući da se radilo o tabu-temi, bojeći se zabrane knjige i drugih neprilika, izdavač i direktor Libera Slavko Goldstein tražio je načine da posredno dobije suglasnost da objavi tu epizodu. Uz pomoć recenzenta, pukovnika i historičara Jozu Kljakovića, stupio je u kontakt s direktorom Vojnoistorijskoga instituta u Beogradu general-pukovnikom Fabijanom Trgom i uvjerio ga da se priča o Martovskim pregovorima jednom mora objaviti, jer da skrivanje notornih činjenica samo škodi. Trgo je iskoristio priliku da o tome razgovara s Titom pa ga je ne samo uvjerio da je takva situacija

¹⁸ Tomašević, 1979: 221-223; Leković, 1985; Šušar, 2001: 279-289; Đilas, 1977: 229-245; Goldstein, 2005: 61-64; Schmider, 2002: 243; Dedijer, 1981: 804. i d., 845; Simić i Despot, 2010: 104-105.

kontraproduktivna nego ga i potaknuo na to da upravo on sâm dokine taj tabu. Tito, koji se i dalje osjećao odgovornim za objašnjavanje povijesti Partije i NOB-a u javnosti, tako je i učinio: u govoru u Jablanici na proslavi 35. obljetnice proboja na Neretvi 12. studenoga 1978. iznio je polovičnu istinu i objašnjenje o tim pregovorima i na kraju postavio retoričko pitanje: “Tko nama može danas zamjeriti ako smo činili nešto što je jačalo našu snagu, ne prestajući, naravno, da se borimo?” Time, očito, nije govorio po istini o događajima, nego se opravdavao, ali i stvorio prostor za historiografsko tumačenje. U međuvremenu je Trgo, prije Titova govora, javio Goldsteinu da nema prepreka za objavljivanje cjelovite verzije Tomasevičeve knjige, uz uvjet da se na odgovarajućem mjestu citira objašnjenje iz Titova govora.¹⁹ Nakon toga pojavili su se mnogi memoari i historiografski radovi o tim pregovorima (pisali su i Velebit i Popović), ali je odlična Lekovičeva knjiga, zasnovana dijelom i na njemačkim dokumentima pronađenima u arhivima u Njemačkoj, Britaniji i SAD, objavljena tek 1985. godine. Iako je ona pisana i dalje barem djelomično po obrascu partijnosti (npr. naslov “NOVJ je već krajem 1942. stvorila značajno ratište u porobljenoj Evropi”), o nekadašnjoj tabu-temi govori se prilično jasno.

Bilo je i drugih tabu-tema, ili tema koje su morale biti objašnjavane po obrascu “partijnosti”. Jedna od najpoznatijih bila je priča o tome kako je Tito srušio mostove na Neretvi kako bi zavarao neprijatelja.

U kritičnim trenucima, 28. veljače 1943. godine, kad se glavnina partizanskih snaga našla praktički u okruženju, na sastanku Politbiroa i Vrhovnog štaba u Gračanici na rijeci Rami odlučeno se da se učini očajnički potez – da se poruše mostovi preko Neretve, kako bi se spriječilo da četnici i neke njemačke jedinice s lijeve obale eventualno prijeđu rijeku i ugroze partizansku glavninu.

Mostovi su srušeni dinamitom, a više od 20 godina kasnije Tito je lažno tvrdio da je to bilo unaprijed smišljeno “ratno lukavstvo”. Objasnio je da su mostovi navodno porušeni kako bi se onemogućilo prebacivanje četnika i Nijemaca na desnu obalu, ali ujedno da bi se zavarali Nijemci, čemu su, po Titovu tumačenju, uistinu nasjeli: povjerovali su da Tito i partizani ne planiraju prodor preko Neretve, nego da će krenuti nekim drugim smjerom, pa su stoga “oslabili pritisak u dolini Neretve”. Tako su partizanske snage dobile na vremenu, a poslije i uspjele sagraditi improvizirani prijelaz preko porušenog mosta u Jablanici, preko njega prebaciti se na drugu obalu rijeke i potući

¹⁹ Čirković i Mihaljčić, 1997; svjedočenje tadašnjeg direktora SN Liber Slavka Goldsteina; Tomašević, 1979: 221-223; Leković, 1985: 6-7; Tito, 1982a: 353.

četnike. Tito je naknadno dodao i “da u toku bitke neki naši komandanti, među kojima i neki drugovi oko Vrhovnog štaba, nisu mogli da se snađu i shvate šta se tu događa. Jer oni su vodili računa samo o svom uskom sektoru. A strategija je bila naša, Vrhovnog štaba. Mene niko nije pitao zašto sam naredio da se poruše mostovi. Kasnije su svi vidjeli zbog čega je to učinjeno. Nijemci su se već bili povukli i nisu mogli ponovo da dođu da nam zatvore put. Da su to mogli da učine, mi bismo stradali.”²⁰

Nasuprot tome, Koča Popović, koji je kao komandant Prve proleterske divizije tim Titovim riječima bio direktno prozvan, tvrdio je kako je “uveren da Tito u prvi mah nije mogao ni pomišljati da tada krene na drugu obalu Neretve”, dakle, da je Titova “genijalna varka” o rušenju mosta na Neretvi tek “ozvaničena legenda”. Godine 1988. godine, kad je izgovarao te riječi, Popović je Titu pripisivao “nekontroliranu nesamokritičnost”, jer, “kad su takva tumačenja uzela maha kao omamljiva legenda, ona više nisu mogla biti obuzdana pa nije isključeno da su i oni koji su legendu lansirali i doterivali počeli iskreno verovati da ona odgovara istorijskoj istini”. Popović tvrdi da Tito “nije mogao znati raspored i namere četničkih jedinica, niti je, što je najvažnije, raspolagao bitnom informacijom: nemačka ofanziva se završavala na obali Neretve, što je ustanovljeno tek posleratnim uvidom u ratnu dokumentaciju”.²¹ Tito je pak potkraj života, govoreći u Jablanici 1978., gledajući “vrleti oko Neretve”, isticao kako izgleda kao da su partizani pod njegovim vodstvom “jurišali na nebo” i da “vjerojatno danas ne bih imao takve kuraži... ja sam tada mnogo vjerovao u svoje vojničko znanje”. Naposljetku je rušenje mostova hvalisavo opisao kao “jedinstveni primjer u historiji rata”, a “štab Prve proleterske”, dakle, zapravo Koču Popovića, optužio je za “nepravilnu ocjenu situacije i pogrešan postupak”.²² Hagiografska interpretacija o rušenju mostova na Neretvi kao ratnoj varki izrasla je u vrlo raširenu legendu i mit, na kojem je Veljko Bulajić izgradio svoj film *Bitka na Neretvi*, najpoznatiji ratni spektakl jugoslavenske kinematografije.

Usprkos značajnim pomacima tijekom desetljeća, objašnjenja koja su socijalistička država i Savez komunista nudili o prošlosti, pogotovo onoj Drugog svjetskog rata, ostala su sve do pada socijalističke Jugoslavije vrlo shematiska. Klasna borba je dominirala u odnosu na druge društvene, ekonomske i

²⁰ Tito, 1982a: 348, 357. Postoji i njegovo svjedočenje iz 1965. u kojem Tito realnije opisuje što se dogodilo – Leković, 1985: 59-60; Krstulović, 2012: 335-340; Šušar, 2001: 283-289; Pirjevec, 2012: 145; faksimili Titovih naredbi i nekoliko Titovih fotografija iz tog razdoblja, vidi Ljumović, 1983, na raznim mj.; također, Goldstein i Goldstein, 2015: 266-267.

²¹ Nenadović, 1989: 65-66.

²² Tito, 1982a: 355.

političke faktore. U tim okolnostima žrtve ustaškog (i četničkog) genocida obično su se uvrštavale u univerzalnu kategoriju “žrtava fašizma”. Unutar društvenog i političkog realiteta socijalističke Jugoslavije općenito se promicala maksima “bratstvo i jedinstvo” te su se naglašavali “svijetli” trenuci NOB-a i snažno sugeriralo kako valja “nezgodne” događaje marginalizirati ili, još bolje, posve zanemarivati. Za hrvatske i bosanskohercegovačke Srbe, najbrojnije stanovništvo traumatizirano ustaškim genocidom, službeni diskurs ponudio je dvosmislenu poruku i frustraciju koja se nakupljala tijekom godina i onda u drugoj polovini osamdesetih eruptirala i stvorila temelj za ratove devedesetih. Ni traume onih hrvatskih (i bošnjačkih) obitelji koje su izgubile nekog svog u osvetničkom gnjevu 1945. godine nisu se mogle iskazati sve do 1990. godine, kada je naracija o njihovoj žrtvi također otišla u drugu krajnost – umjesto da se uspostavi nekakva realna slika o izvansudskim likvidacijama na kraju i po završetku rata, stvorio se narativ koji je u mnogim aspektima prerastao u mitologiju. Time su stvorene nove neravnoteže u kulturi sjećanja, a zasebni nacionalni narativi došli su u sukob. Takav razvoj događaja ne samo u bosanskohercegovačkoj nego i u javnostima drugih jugoslavenskih republika bio je paralelan i u većini slučajeva uzročno povezan s buđenjem nacionalizma potkraj 1980-ih godina. Iako je od sredine do sredine bilo nekih posebnosti, radilo se o nijansama: stvarao se obrambeni nacionalizam kao oružje u borbi nacije za opstanak, stvarao se agresivni nacionalizam koji je poticao na teritorijalnu ekspanziju i šovinizam koji je značio etničku isključivost, jer je cilj bio očistiti teritorij pod svojom kontrolom od stranih elemenata. Sve to imalo je neposredne i katastrofalne posljedice na kulturu sjećanja, pa onda i na historiografsku produkciju.

Rat u BiH dijelom je usporio historiografsku produkciju, a što se tiče Drugog svjetskog rata, značajno promijenio istraživačku paradigmu.

Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* Envera Redžića objavljena je 1998. godine. Uz jasan antifašistički stav, knjigu karakterizira moderan metodološki pristup čiji je cilj objasniti glavne procese, ne samo nizati činjenice.²³ U njoj se iz perspektive dokumenata pojedinih vojnih i političkih pokreta prikazuje taj odsječak bosanskohercegovačke povijesti. Knjizi se može mnogo toga prigovoriti – ima dosta ponavljanja, a istovremeno se o nekim ključnim događajima iz te četiri ratne godine uopće ne govori ili se govori vrlo malo – naprimjer, Četvrta i Peta neprijateljska ofenziva spominju se tek lateralno. Ili, Nuriya Pozderac, jedna od realno i simbolički iznimno

²³ Redžić, 1998.

važnih ličnosti, spominje se uzgred na tri mjesta. Za ustaše, odnosno NDH, često se koristi epitet “hrvatski”. Stoga se Redžićeva knjiga može smatrati tek jako dobrom predradnjom za pisanje cjelovite priče o Drugom svjetskom ratu u BiH. Usprkos svim manjkavostima, Redžićeva je knjiga iznimno vrijedna, pogotovo ako je se stavi u kontekst trenutka kad je nastala – u prvim poslijeratnim godinama, u vrijeme kad se trebalo uspostavljati postsocijalistički narativ. Međutim, u tim i narednim godinama mnogi su išli u posve suprotnom pravcu u odnosu na Redžićev obrazac. Pošlo se revizionističkim putevima, svaki u svojoj nacionalnoj kulturi unutar BiH.

Milenko Krešić (1971), profesor crkvene povijesti na Katoličko-bogoslovnom fakultetu u Sarajevu objavio je 2006. neveliku knjižicu (128 str. malog formata) koju je naslovio *Crkva i država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.-1945.)*. Knjiga je objavljena i na talijanskom, u Italiji. Čini se da se radi o tekstu koji je Krešiću 2004. donio licencijat iz teologije na Papinskom sveučilištu Sv. Križa u Rimu. Krešić je uglavnom pisao na temelju dostupne literature, ponajviše je, čini se, koristio knjigu Jure Krište *Sukob simbola*.²⁴

Pa tako, uz Krištinu pomoć ili bez nje, Krešić uzima vlastima NDH za dobro da su zabranile rad nedjeljom i blagdanima, da je izdavanje niza novina obustavljeno, a da su “umjesto njih pokrenuti novi listovi” u kojima “rubrika ‘dopisivanje’, pravi svodnički oglasi, nije našla mjesta”, da su “s javnih mjesta nestale besramne slike i kipovi, a izdane su vrlo oštre mjere: smrtna kazna protiv pobačaja”. Nadalje, konstatira da je Židova u predratnoj Jugoslaviji bilo između 30 i 40 tisuća. Potom tvrdi kako se ne zna točan broj ubijenih Židova u NDH, jer da su “popisi sastavljeni, ali nikad nisu objavljeni”, što je posve besmislena i neistinita tvrdnja.²⁵ Da je želio biti imalo pošten, čak i kad ne bi bilo popisa koji bi dokazivali praktički totalno istrebljenje Židova u NDH (a ima ih!), Krešić se trebao zapitati pod kojim je okolnostima onda nestala mostarska židovska zajednica (od 156 predratnih članova Holokaust je preživjelo njih osmero) ili sarajevska židovska zajednica koja je 1931. imala 7523 člana (procjenjuje se da je u to vrijeme u Sarajevu živjelo oko 10.000 Židova). Ubijeno je njih 7092. O broju židovskih žrtava u Mostaru, u kojem mu je objavljena knjiga, Krešić se mogao neposredno informirati!²⁶ Najmanje 137 članova općine je stradalo, od ukupno njih 254. No, takav relativno visok postotak spašenih (zamislite, čak 46%!) dogodio se zahvaljujući činjenici da

²⁴ Krišto, 2001.

²⁵ Krešić, 2006: 41, 43, 94.

²⁶ Tauber, 2014, na raznim mj.

je grad bio u talijanskoj okupacionoj zoni. Da je želio napisati nešto općenito i provjereno o Holokaustu i Židovima, trebao je konzultirati knjigu Ive i Slavka Goldsteina *Holokaust u Zagrebu*, a nije. Konzultirao je, barem tako stoji u bilješkama i popisu literature, samo jedan članak Ive Goldsteina o antisemitizmu u Hrvatskoj iz 1996. godine, i iz njega izvlači iz konteksta navod kako u Hrvatskoj nije do 1941. bilo otvorenog antisemitizma, niti je postojala stranka koja je u svoj program uključila antisemitizam. Trebalo je iz tog dugog članka (40 stranica) uzeti još neku informaciju, jer je antisemitizma bilo jako puno.²⁷

Krešić spominje i kako su za vrijeme rata sankcionirani svećenik Zvonko Brekalo, dušobrižnik Ustaške vojnice u Jasenovcu, i franjevac Tomislav Filipović, ali ne kaže zašto, iako bi to bilo vrlo važno za njegovu temu. Da to obavi, Krešić nije trebao uložiti mnogo truda, jer o zločinačkom djelovanju te dvojice postoje brojna i detaljna svjedočenja i dokumenti.²⁸ Na djelu je niz suptilnih izvrđavanja istine: Krešić spominje ubojstva pravoslavnih svećenika, pa tvrdi da je banjolučki episkop Platon u svibnju 1941. “odbio napustiti NDH”, a da je potom ubijen. Čitajući doslovno, ispada da je za vlastito ubojstvo episkop Platon sam kriv, a ne njegovi ubojice.²⁹

Krešić brani ustašku politiku na nevjerojatne načine: “Da hrvatska vlada nije odmah na početku planirala progonstvo Srba, svjedoči i činjenica da je prvo pokušala riješiti srpsko pitanje u dogovoru s Njemačkom. Rješenje se sastojalo u iseljenju srpskog stanovništva u Srbiju, a njihova područja bi naselilo slovensko stanovništvo koje je Njemačka htjela iseliti iz Štajerske i dijela Kranjske”. Dakle, po Krešiću, prisilno iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju nije “progonstvo” nego je valjda suptilna mjera jedne liberalnodemokratske vlade? I onda su se, eto, zamislite, Srbi pobunili?! No, Krešić, osim na pitanjima bazične moralnosti, pada i na osnovnim povijesnim činjenicama – naime, uzrok ustanku ni u Hercegovini ni u Lici nije (samo) masovno preseljavanje koja se realizira od 11. srpnja već puno više masovni zločini ne samo nad muškarcima nego i nad ženama i djecom koje su ustaše činili u Hercegovini već u lipnju, a u Lici od 1. srpnja.³⁰

Naposljetku, Krešić je nedopustivo površan – naprimjer, Vladimira Žerjavića je preimenovao u Velimira Žerjevića, a Bogoljuba Kočovića u Kočevića. Vjerojatno njihove knjige, iako ih navodi u popisu literature, nije

²⁷ Goldstein, 1996: 12-52.

²⁸ *Ibid.*, 2018, na raznim mj.

²⁹ Krešić, 2006: 68-69.

³⁰ *Ibid.*: 67.

vidio. Iz njegova se teksta daje zaključiti kako su “jugoslavenski”, “srpski” tekstovi i historiografija *a priori* “protuhrvatski”. Ta navodno “protuhrvatska” historiografija je, po Krešiću, tvrdila za vrijeme socijalističke Jugoslavije kako su “progonstva Židova ‘počela odmah od početka’ te da su rezultirala tisućama pogubljenih Židova”. A sam Krešić navodi niz protužidovskih odredbi, uključujući rasne zakone, koji su proglašeni 30. travnja i bili temelj daljnjih progona. Dakle, koliko su brzo vlasti NDH trebale proglasiti rasne zakone kako bi Krešić prihvatio da je progon Židova “počeo odmah od početka”? Zar 14 dana od uspostave vlasti do proglašenja zakona nije bilo dovoljno brzo? Zar ti zakoni nisu bili nužan preduvjet i uvod u masovne deportacije i genocid?³¹ Sve u svemu, Krešić o vrlo složenim, krajnje osjetljivim problemima raspravlja i zaključuje na jednostavan, reklo bi se priprost način nedostojan njegove znanstvene i obrazovne pozicije.

U mantri revizionističke historiografije Krešić NDH proglašava “hrvatskom državom”, vlasti NDH “hrvatskim vlastima”, pa im stoga u nekoj mjeri pripisuje dobro, a socijalističku Jugoslaviju *a priori* lošom. Slijedom toga čini najgore od svega – da Hrvatima i Hrvatskoj, htjeli oni to ili ne, stavlja zločinačku tvorevinu NDH na teret.

U Banjaluci su od rata devedesetih promijenjeni nazivi mnogih ulica, pa su tako svoje ime na tablama i pločicama dobili i četnički vojvoda Uroš Drenović, četnički vojvoda Rade Radić, ali i Ravnogorski pokret.³² Na Radioteleviziji Republike Srpske i na Radioteleviziji Srbije 2013. prikazivana je revizionistička serija “Ravna Gora” u kojoj se četnici prikazuju kao pravedni ljudi koji su se u nekakvoj svetoj borbi borili protiv fašizma i komunizma. U jednoj od epizoda prikazuje se kako su četnici u listopadu 1942. pod vodstvom Petra Baćovića “oslobodili” Prozor, a zapravo se radi o genocidnoj akciji u kojoj su oni u Prozoru i okolici, pod patronatom talijanske vojske, pobili oko 1000 Hrvata i oko 300 Muslimana-Bošnjaka, dobrim dijelom žena i djece.³³

I unutar dijela bošnjačke javnosti jača propagiranje ekstremističkih opcija, poput priča o SS Handžar diviziji, o muftiji Hadži Emin el Huseiniju itd. I u bošnjačkom nacionalnom korpusu trebalo je stvoriti i novi povijesno-nacionalni narativ, ali se on, iz specifičnih razloga, nešto manje bavi Drugim svjetskim ratom, a više starijim razdobljima, pa je konstruirana priča

³¹ *Ibid.*: 62, 94.

³² *Patria*, 2019.

³³ Saff, 2013; o tom četničkom zločinu najopsežnije: Goldstein, 2014.

o Bošnjacima kao najstarijem bosanskohercegovačkom stanovništvu, pa su i izmišljene piramide kod Visokog itd.

Sreća je da osim ovakvih revizionističkih tekstova ima i onih iznimne vrijednosti. Rijetko je tko tako historiografski precizno i književnički lijepo u malo riječi sumirao “Bleiburg i Križni put” kao stanovnik Sarajeva Ivan Lovrenović – “nitko nije postavio ono neumoljivo, ono neizbježno, ono logično pitanje – pitanje uzroka! Kako i zašto se dogodilo? Tko je i čime doveo te ljude na polje kod Bleiburga, tko je doveo do toga da su svi ti ljudi, taj ‘cvi-jet i snaga naroda’ – neki manje, neki više krivi, neki potpuno nevini i naivni – postali taoci i bili dovedeni na Bleiburg” ... da se “nađu u takvoj strašnoj situaciji ... k vragu, pa valjda je svemu tomu prethodila neka i nekakva politika, državna i nacionalna, i neki ljudi koji su je kreirali i vodili”.³⁴

Bilo je i vrijednih projekata, poput zbornika radova *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*³⁵ koji pokazuju da bosanskohercegovačka historiografija, unatoč svim ekonomskim i političkim problemima, iskazuje značajne potencijale i donosi mnogo novih saznanja.

Posljednjih 10–15 godina objavljen je niz radova (pa i u spomenutom zborniku radova) koji su napravili korak dalje od tradicionalnih koncepata – analiziraju se ideologije, analizira se fenomen nasilja, pokušava se proniknuti u njegove dublje sociološke uzroke, u psihološke motive pojedinaca. Dio tih autora živi i radi izvan Bosne i Hercegovine, pa na ovom mjestu rezimiram najznačajnije radove dvojice. Jedan od njih je Tomislav Dulić sa svojom knjigom *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*.³⁶ Dulić opisuje kako su ustaše ubrzo po uspostavi NDH započele s realizacijom programa terora i masovnog ubijanja koji je imao za cilj uništenje srpske zajednice bilo ubijanjem, bilo prisilnim pokatoličavanjem ili deportacijama u Srbiju. S druge strane bili su srpski nacionalistički i rojalistički četnici, koji su željeli stvoriti etnički pročišćenu “homogenu Srbiju” masovnim ubijanjem i prisilnim migracijama Hrvata i Muslimana-Bošnjaka. Dulić pokušava istražiti uzroke i povode za te masovne zločine, motive i mehanizme provedbe nasilja na mikrorazini te reakcije javnosti i pokušaje izbjegavanja osvetničkih akcija. Nastoji te zločine smjestiti u širi sociokulturni kontekst NDH i bosanskohercegovačkog društva prve polovine 20. stoljeća te ispitati točnost u javnosti uvriježenog mišljenja o uvjetovanosti tih i zločina počinjenih u devedesetima 20. stoljeća “drevnom balkanskom mržnjom”.

³⁴ Lovrenović, 1996: 132-133; 2002: 184.

³⁵ Kamberović, 2012.

³⁶ Dulić, 2005.

Pritom, za razliku od većine historičara s prostora bivše Jugoslavije, postavlja čvrste teoretske temelje istraživanja, i na taj način nastoji izbjeći politizaciju.

Drugi je Max Bergholz čija je knjiga *Nasilje kao generativna sila* objavljena i na hrvatskom jeziku.³⁷ Bergholzovom knjigom počela se definitivno raščišćavati priča o tragičnom ljetu u istočnoj Lici i zapadnoj Bosni 1941. godine. Kompletna slika – koja uključuje niz zločina i jedne i druge sukobljene strane – desetljećima nam je izmicala, jer je historiografska literatura iz vremena jugoslavenskog socijalizma stvari gledala jednostrano i mnogo toga prešućivala, baš kao i ona proustaška, revizionistička.

I već bi to samo po sebi bio težak uteg da se dođe do konačne istine, da nije bilo još jednog faktora, a to je međurepublička granica: pogled i iz Sarajeva i iz Zagreba uglavnom je dopirao do granice, ali ne i dalje od nje. A da bi se shvatila cjelina, treba uzeti u obzir događanja cjelovito, s obje strane granice, jer te granice u ljeto 1941. nije bilo.

Niz ustaških zločina i ustaničkih zločina (ne četničkih u punom smislu riječi – jer četnika još nije bilo!) kulminirao je u Kulen-Vakufu početkom rujna. U gradu i okolici stradalo je, prema vrlo konzervativnim procjenama, oko 2000 ljudi. U to je ubrojeno oko 420 muškaraca koje će ustanici zarobiti pa poklati kod Martin Broda. Manji broj njih bili su vojnici, još manje ih je stradalo u sukobu, nekoliko je stotina bilo muškaraca, ali se većinom radilo o neboraćkom stanovništvu, ženama i djeci.

Konačna istina o ličko-zapadnobosanskim tragedijama u ljeto 1941. nije jednostavna, ona je vrlo slojevita, moguće je događaje tumačiti na razne načine, moguće i da imamo više istina. Moguće i tako: “Niti su Srbi ratovali protiv Hrvata, niti Hrvati protiv Srba; ne zaratiše se čak ni klase, ni političke stranke, samo su kriminal i zatucanost ratovali protiv naroda, isprva svaki za sebe, poslije ujedinjeni.” Iako ove riječi Ilije Jakovljevića iz njegovih izvršnih memoara *Konclogor na Savi* ne otkrivaju istinu o Kulen-Vakufu, valja i o njima voditi računa – zatucanost, primitivizam, poriv za najizravnijom osvetom bili su također motivirajući faktori.³⁸ Bergholz je uspio sve te kompleksne motive i kontekste staviti u jedinstveni narativ. Jedini prigovor koji bi mu se moglo uputiti jest da je isuviše pažnje posvećivao pojedincima i njihovim porivima i motivima, stvarajući sliku jednog društva koje iskonski teži nasilju. Možda je to u nekoj mjeri i točno, ali je minimizirao značaj općeg konteksta – a to je osnivanje NDH. Naime, endehaško je vodstvo svjesno stvaralo stanje nestabilnosti i anarhije kako bi masovni zločin uopće postao moguć.

³⁷ Bergholz, 2016; 2018.

³⁸ Jakovljević, 1999: 154.

Stara narodna poslovice kaže da “prilika čini lopova”. Kontekstualizirana u situaciju po osnivanju NDH 1941. godine, mora se malo izmijeniti pa bi tako glasila – “prilika čini pljačkaša i ubojicu”.

U Zagrebu je posmrtno 2016. objavljena knjiga Rasima Hurema *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*.³⁹ Po sveobuhvatnosti je ona nadmašila Redžićevu. Ona je, valja se složiti s piscem predgovora Husnijom Kamberovićem, “prva kvalitetna sinteza historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata”.⁴⁰ Hurem je dugo pripremao i dugo pisao tekst. Prvu verziju knjige ostavio je u rukopisu u ratnom Sarajevu. Nakon više godina vratio se na Grbavicu, gdje ga je “komšinica” brižljivo čuvala.

U knjizi je ostalo još dosta tema i terminologije iz socijalističkog razdoblja – neki će kritičari prigovarati zbog upotrebe pojma “Bihaćka republika” ili “partizanska država”, neki će uočiti da naslovi “četnički zločini”, “partizanski zločini” i “talijanski i njemački zločini” svaki predstavljaju jedno od deset velikih poglavlja, a da su “teror i zločini ustaša” tek potpoglavlje u poglavlju “BiH u okviru NDH”. No, poglavlje “partizanski zločini” ima dvije i pol stranice, dočim “ustaški zločini” punih 40. Autor mnogo pažnje posvećuje partizanskom ustanku i razvoju partizanskog rata, vrlo malo govori o životu na okupiranim područjima i tako dalje. Moglo bi se Huremu po tom obrascu prigovarati unedogled, ali je on, manirom iskusnog pripovjedača, uspio cjelovito obraditi izuzetno slojevitu i kompleksnu povijest bosanskohercegovačkog četverogodišnjeg rata. I to je napravio pošteno. Uvijek može biti zamjerki, i to utemeljenih, ali kako je već rečeno, vrednijeg teksta o ovoj temi nema.

Potkraj 2019. godine objavljene su *Ratne zabilješke 1941–1945*. fra Josipa Markušića. U njemu je autor uspio kronološki prikazati, jednostavnim rječnikom, ljude i događaje u četverogodišnjoj ratnoj tragediji na širem prostoru Jajca. Markušić nastupa kao nepristrani promatrač, a ipak duboko povezan s tragedijom koju je naslućivao i potom u detalje opisivao. Stoga je ovaj tekst kao povijesni izvor jedinstven na bosanskohercegovačkom, pa i na širem prostoru. Pritom Markušić ne moralizira, ali iz njegova često šturog teksta proizlazi vrlo jasna moralna pouka. U vrijeme kada se relativizira praktički sve, pa i zločin, pogotovo zločin čija se odgovornost pripisuje nacionalnoj ili vjerskoj zajednici počinitelja, ovo je štivo prijeko potrebno i poučno.⁴¹

³⁹ Hurem, 2016.

⁴⁰ Kamberović, 2016.

⁴¹ Markušić, 2019.

Danas, 2020. godine, u doba rasapa društvenih i moralnih vrijednosti, tekstovi koje sam spomenuo u pozitivnom svjetlu mogli bi biti dobar putokaz ozdravljenju historiografije, pa onda i društvenom ozdravljenju u cjelini.

How was it written and how one should write today about the History of the Second World War in Bosnia and Herzegovina?

Conclusion

The author analyzes the methodological concepts that have been used over the decade in the writing of the history of the Second World War in Bosnia and Herzegovina, as well as in the other republics of the socialist Yugoslavia. He also writes about how this history was written in the last 30 years.

Finally, he proposes how this topics should be approached and written today.

In the era of socialist Yugoslavia, so-called “partisanship” was at applied, in other words, a way of thinking and ultimately a text that was “permeated” or to which the “communist Party” way of thinking was imposed.

Since 1990, after the democratization and independence of BiH, the space of freedom has opened up.

However, some historians began to produce “our history” in ethnic sense. Historians elsewhere evaluate this idea as provincial and politically driven propaganda.

Fortunately, a number of papers have been published in recent years that have taken strong steps in the right direction-ideologies are analyzed, the history of violence is analyzed, attempts are made to fathom into its deeper sociological causes, into the psychological motives of the individuals.

Literatura

- Antonić, Z. (1973) *Ustanak u centralnoj i istočnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod – Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd.
- Bergholz, M. (2016) *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca.
- Bergholz, M. (2018) *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo – Zagreb.
- Brčić, R. et al. (1975–1976) *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, “Svjetlost”, Sarajevo 1972. (str. 322), *Prilozi* 11–12, Sarajevo, 343-411.
- Brkljača, S. (2003) *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadesetak godina*, u: Huskić, A. i Kamberović, H. (ur.), *Naučni*

- skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine, Mostar, 24. - 26. oktobar/listopad 2003.* (49-63), Friedrich Naumann Stiftung, Sarajevo.
- Čirković, S. i Mihaljčić, R. (ur.) (1997) Leković, u: *Enciklopedija srpske istoriografije*, Knowledge, Beograd.
- Dedijer, V. (1981) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II*, Liburnija – Mladost, Rijeka – Zagreb.
- Dulić, T. (2005) *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala University Library, Uppsala.
- Dilas, M. (1977) *Wartime*, Secker & Warburg, cop., London.
- Glaise von Horstenau, E. (2013) *Zapisi iz NDH*, Disput, Zagreb.
- Goldstein, I. (1996) Antisemitizam u Hrvatskoj, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (12-52), Židovska općina, Zagreb.
- Goldstein, I. (2005) Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: ima li građanska historiografija šansu?, u: Lipovčan, S. i Dobrovšak, Lj. (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (57-72), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Goldstein, I. (2014) Rama 1942 – tragedija jednog mikrokozmosa, u: Brković, T., Lovrić, S., Petričević, M. i Šarčević, J. (ur.) *Rama 1942. Zbornik radova / Znanstveni skup "Sjećanje za odgovornu budućnost"*, *Prozor, 13. listopada 2012.* (11-126), Franjevački samostan, Rama-Ščit.
- Goldstein, I. (2018) *Jasenovac, Fraktura – Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb – Jasenovac.*
- Goldstein, I. i Goldstein, S. (2015) *Tito, Profil*, Zagreb.
- Hurem, R. (1972) *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo.
- Hurem, R. (1983) Naša historiografija o Bosni i Hercegovini 1941–1945, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (85-115), Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Hurem, R. (2016) *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, Zagreb – Sarajevo.
- Hurem, R. i Brkljača, S. (2000) Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. godine u zemlji i u inostranstvu, *Prilozi* 29, Sarajevo, 141-163.
- Jakovljević, I. (1999) *Konc-logor na Savi*, Konzor, Zagreb.
- Kamberović, H. (ur.) (2012) *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (2016) Prva kvalitetna sinteza historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata, u: Hurem, R. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.* (7-8), Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, Zagreb – Sarajevo.
- Krešić, M. (2006) *Crkva i država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.–1945.)*, Crkva na kamenu, Mostar.
- Krišto, J. (2001) *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Krstulović, V. (2012) *Memoari jugoslavenskog revolucionera. Tom 1, Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva 1905–1943.*, Most art – Buybook, Beograd – Sarajevo – Zagreb.

Ivo Goldstein: *Kako se pisalo i kako se danas treba pisati o historiji Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini?*

- Leković, M. (1985) *Martovski pregovori 1943*, Narodna knjiga, Beograd.
- Lovrenović, I. (1996) *Bosna, kraj stoljeća*, Durieux, Zagreb.
- Lovrenović, I. (2002) *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokul-ture*, Durieux, Zagreb.
- Ljumović, P. (1983) *Neretva – Sutjeska 1943–1983*, Vojni muzej, Beograd.
- Markušić, J. (2019) *Ratne zabilješke 1941.–1945.*, Franjevački samostan sv. Luke – Synop-sis, Jajce – Sarajevo – Zagreb.
- Morača, P. (1957) *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata: narodnooslobodilački pokret krajem 1941 i početkom 1942, pohod proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, bihačka operacija, stvaranje NOVJ i I zasjedanje AVNOJ-a*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd.
- Morača, P. (1974) O jednoj interpretaciji razvitka NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine, u: Papadopolos, D. (ur.), *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943) Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine (97-112)*, Rad, Beograd.
- Nenadović, A. (1989) *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb.
- Patria (2019) Proslava antifašističke pobjede Banja Luke uz četničke ulice, *Patria*, 22. 4. 2019. Dostupno na: <https://nap.ba/news/54114> (20. II. 2020).
- Petranović, B. (1971) O levim skretanjima KPJ krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, *Zbornik za istoriju* 4, Novi Sad, 39-82.
- Pirjevec, J. (2012) *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Ratković, B. (ur.) (1981) Morača, u: *Vojni leksikon (970)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- Redžić, E. (1998) *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO – ANUBiH, Sarajevo.
- Ridley, J. (2000) *Tito: biografija*, Prometej, Zagreb.
- Roberts, W. R. (1987) *Tito, Mihailovic, and the Allies 1941–1945*, 3. ed., Duke University Press Books, New Brunswick.
- Saff (2013) U sljedećoj epizodi “Ravna Gora” četnici oslobađaju Prozor, *Saff*, 28. 11. 2013. Dostupno na: <https://saff.ba/u-sljedecoj-epizodi-ravna-gora-cetnici-oslobadaju-prozor/>.
- Schmider, K. (2002) *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, E. S. Mittel [und] Sohn, Hamburg – Berlin – Bonn.
- Simić P. i Despot, Z. (2010) *Tito: strogo povjerljivo: arhivski dokumenti*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb.
- Špadijer, M. (2012) *Vladimir Popović Španac 1914–1972. Biografska priča i sjećanja savremenika*, Matica crnogorska – Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske – Skaner studio, Cetinje – Zagreb.
- Šušar, M. (2001) *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Razlog, Zagreb.
- Tauber, E. (2014) *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Tito, J. B. (1982a) *Autobiografska kazivanja II*, Narodna knjiga, Beograd.
- Tito, J. B. (1982b) *Sabrana djela, T. 8, 29. novembar – 17. februar 1942*, Komunist – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Naprijed, Beograd – Zagreb.
- Tito, J. B. (1982c) *Sabrana djela, T. 9, 18. februar – 8. april 1942*, Komunist – BIGZ – Naprijed, Beograd – Zagreb.
- Tomašević, J. (1979) Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945, Liber, Zagreb.
- Vujović, Đ. (1967) O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, *Istorijski zapisi* 24 (1), Titograd, 45-113.